

Kmetty Klaudia

„Szellem és szükségszerűség”

Anakronisztikus emlékezetalkotó stratégiák Hugo von Hofmannsthal háborús publicisztikájában*

Hugo von Hofmannsthal első világháborús publicisztikájában a soknemzetiségű, nagyhatalmi státuszában megkérdőjelezett Osztrák-Magyar Monarchia legitimációs stratégiáját dolgozta ki, amely öröklött történelmi szerepet konstruált a Habsburg Birodalom számára. A szerző háborús publicisztikája mögött húzódó kultúramodell, amelyet Hofmannsthal a Monarchia heterogén társadalmi adottságaiból vezetett le, érvelése szerint kiterjesztendő a háború utáni Európára. A tanulmány végigkíséri a szerző kultúramodelljének alakulását az 1914–1918 között keletkezett publicisztikáiban és arra kíván rámutatni, hogy a Hofmannsthal-életmű recepciójában eddig kevésbé hangsúlyos szerepet kapó háborús publicisztika mind ideológiai bázisát, mind poétikai megoldásait tekintve szoros összefüggésben áll a háború előtti és utáni művekkel.

Kulcsszavak:

Hugo von Hofmannsthal, publicisztika, első világháború, anakronizmus, hadtörténet

„A teljesen felfoghatatlan eseménnyé lett, átéljük, de nem érthetjük meg; ki fogjuk állni és meg fog történni velünk, mint egy sötét álom, amelynek sötétségén azonban isteni fény nyilall át, isteni fuvallat lengi át, érezhetőbben, mint a sivár, pangó években, amelyeket korábban kellett elviselnünk” (Hofmannsthal 1979: 347). Hugo von Hofmannsthalnak az első világháború kapcsán tett első megnyilvánulásában már megjelenik az az értékfelfogás, amely a költő egész világháborús tevékenységét meghatározta. Hofmannsthal háborús publicisztikája individuális és közösségi célkitűzéseket közvetít az Osztrák–Magyar Monarchia és egész Európa társadalma számára, amelyek a költő kultúrafelfogását tükrözik. Ez a kultúrafelfogás magába foglalja a modernség közösségstruktúrájának megváltozott társadalmi és kulturális folyamataira való érzékeny reflexiót és egyidejűleg az ennek a cselekvési mechanizmusnak a meghaladására tett ajánlatot. Ezzel szemben a Hofmannsthal-recepciótörténet a költő esztétikai magatartását emeli ki az életművet alapvetően strukturáló elvként. A művészi individuum egyszerűsége és a távolságtartás mint művészi magatartás máig determinálják a költőről és műveiről alkotott képet. Ennek következtében Hofmannsthal háborús publicisztikájának csak marginális szerep jut az életműben, minthogy a vizsgált szövegek a kor társadalmi, aktuálpolitikai eseményeit tematizálják és interpretálják.

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A szerző elérhetősége: klaudiakmetty@gmail.com. A tanulmány témavezetője: Kerekes Amália.

Vahidin Preljevič szerint a Hofmannsthal-életmű „esztétikai szakasza” olyan rövid ideig tartott, „hogy aligha lehet szakaszcól beszélni”. Továbbá kiemeli a költő intenzív érdeklődését a politikai események egzisztenciális következményei iránt, amely az első világháború során a háborús publicisztikájában kulminált. Preljevič emellett rámutat egy hiányosságra a Hofmannsthal-életmű kutatásában, mégpedig a kultúrafogalom dinamikus jellegének alaposabb leírása és a háborús publicisztika kultúrpolitikai dimenziójának feltárása kapcsán (Preljevič 2011: 11, 12, 19). Jelen munka erre a megállapításra támaszkodva megkísérli feltárni a Hugo von Hofmannsthal háborús publicisztikája mögött kirajzolódó kultúramodellt.

Hofmannsthal a világháborút az 1789–1914 közötti történelmi korszak zárókövének tekintette (Hofmannsthal 1979: 418), amely egyúttal a kultúra újrafunkcionalizálásának lehetőségét jelentette számára. Az újrafunkcionalizálás igénye reflektált a modern kor társadalmi és ökonómiai változásai következtében elavult egyéni létstratégiákra (Rudolph 1971: 23–24) a konzervatív filozófia értelmében, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia megrendült nagyhatalmi pozíciójára a 19. század végén (Judson 2016: 270).

A következőkben Hofmannsthal politika-, állam- és történelemfogalmának meghatározásával jellemzem a költő kultúrakritikáját, ill. az arra irányuló törekvéseit, hogy felmutassa a kultúra lehetséges új funkcióit. A publicisztikai szövegek potenciális befogadói körének vizsgálatával az új kultúramodell motivációi és célkitűzései válnak reflexió tárgyává, hogy a következő lépésben feltárható legyen a kultúramodell poétikai-retorikai eszköztára. Végezetül megvizsgálom, milyen okból nem tölthetett be a Hofmannsthal háborús publicisztikája mögött felsejlő kultúramodell produktív szerepet az első világháború diskurzusában, miközben a költő kultúra- és Közép-Európa-felfogásának elemei tovább tudtak élni a későbbi internacionális diskurzusokban, például a jelenkori EU-diskurzusokban.

A dolgozat interdiszciplináris megközelítést alkalmaz. A történelmi kontextus, amelyben Hofmannsthal vizsgált szövegei keletkeztek, a hadtörténelmi események, amelyekre ezek reflektálnak, és a költő által választott történelmi párhuzamok, amelyek ezen események értelmezését meghatározzák, szükségessé teszik egy hadtörténelmi és történelemelméleti szempontrendszer bevonását. Emellett a költő kultúramodelljének filozófiai alapvetéseivel kapcsolatban tárgyalom a konzervatív filozófia alapvető téziseit. Minthogy a kultúramodell legjellegzetesebb poétikai megoldásai közé tartozik az anakronisztikus időkezelés, szükségesnek látom az anakronizmuselmélet egyes szempontjainak beemelését az értelmezésbe. A dolgozat emellett reflektál a Habsburg Birodalom érvényes kulturális emlékezetstruktúráira, valamint a kollektív emlékezetalakítás új lehetőségeire, amelyeket Hofmannsthal a publicisztikai szövegeiben ajánl fel.

A vizsgált korpusz 34 publicisztikai szöveget foglal magába az irodalom, színház, történelem és politika témaköréből, valamint alkalmi beszédek vázlatait, amelyek 1914 és 1918 között keletkeztek és javarészt a *Neue Freie Presse* című bécsi napilapban jelentek meg. Hofmannsthal egyes megnyilatkozásai, legfőként a beszédei azonban nemzetközileg is ismertnek számítottak. A költő kultúramodelljének elemei a legtisztábban a politikai és történelmi témájú szövegekben mutatkoznak meg, a művészettel foglalkozó szövegek ugyanakkor árnyalják a szerzőnek a kultúra funkcióiról alkotott koncepcióját.

A dolgozat központi kérdésfeltevése a következő: megállapítható-e egyfajta kontinuitás Hofmannsthal háború előtti kultúrakritikája és a kultúra funkcióinak újraértelmezése között a világháborús publicisztikájában? A kérdésfeltevés arra kíván rámutatni, hogy Hofmannsthal háborús publicisztikája az életműnek nem marginális, hanem jelentékeny része, amely strukturális hasonlóságokat mutat a szerző szépirodalmi műveivel, valamint szervesen kapcsolódik a költő háború előtti esztétikai és egzisztenciális kérdésfeltevéseihez.

1. Az első világháború nemzetközi diskurzusának lehetséges vonatkozási pontjai

A nyilvános diskurzusok, amelyekbe Hofmannsthal a világháború során bekapcsolódott, közvetett és közvetlen módon is érintették az Osztrák–Magyar Monarchiát. Hogy az ellenfelek vádjait és ítéleteit megértsük, meg kell vizsgálnunk a háború kultúrájának jellemzőit. Clausewitz híres tételével szemben, miszerint a „háború nem egyéb, mint az állampolitika folytatása más eszközökkel” (Clausewitz 1961: 29), John Keegan a háborút kulturális tevékenységként határozza meg (Audoin-Rouzeau/Becker 2006: 23). A hadviselés változásával párhuzamosan alakult át az évszázadok során a társadalom és a vezető rétegek háborúhoz való hozzáállása ideológiai, stratégiai és taktikai szempontból (Audoin-Rouzeau/Becker 2006: 33). Az első világháború esetében millióan veszítették el „civil” életformájukat és mindenfajta átmenet nélkül estek áldozatul az erőszaknak. Mindezzel szoros összefüggésben áll a háborús morál változása (Audoin-Rouzeau/Becker 2006: 36); ezen új erőszaktapasztalat következményei meghatározták a világháború diskurzusát.

A háborús diskurzusban elhangzó legfőbb vádpont kétségkívül a barbarizmus volt. Az első hírek, amelyek a harcban álló felek egymásról alkotott képét meghatározták, két forrásból származtak: egyrészt a megszállt területekről menekülők elbeszéléseiből, másrészt a sajtóból. Ezekon a csatornákon keresztül nem volt lehetőség objektív tényeket szerezni az ellenséges hadsereg kegyetlenkedéseiről (Audoin-Rouzeau/Becker 2006: 36, 38), az objektivitásnak ezen hiánya pedig megjelent a háború nemzetközi diskurzusában is.

A francia és brit értelmiség összekapcsolta a katonai pángermanizmust a német nép egészével, ill. a német szellemi, politikai és katonai elitel. A „német kultúrát” ilyenformán „szervezett barbarizmusként” proklamálták, amely a civilizáció formájában jelentősen meg tudott erősödni. Az így értelmezett német kultúrát nemcsak a háborús szándék, hanem a német hadsereg magatartása miatt is bűnösnek nyilvánították (Audoin-Rouzeau/Becker 2006: 118). Ezzel szemben a német értelmiség a gyarmatokról származó katonák bevetése miatt elevenítette fel a barbarizmus vádját a franciákkal és a britekkel szemben. Következésképpen a szembenálló hatalmak az ellenséghez viszonyítva fogalmazták meg „civilizatorikus missziójukat”, amelyet később a hadviselés legitimációjaként használtak fel. Mindezzel összefüggésben az antanthatalmak mobilizált értelmisége az egységes európai kultúráról leválasztott, partikuláris német kultúráról beszélt, amelynek tagadták egész Európára kiterjedő hatásait és eredményeit (Audoin-Rouzeau/Becker 2006: 119–120).

Az Osztrák–Magyar Monarchiát közvetlenül érintő diskurzus az utolsó békeévek parlamenti válságainak növekvő jelentőségére alapozta érveit. A nagyhatalmak értelmezése szerint a Monarchia nemzetiségi konfliktusai bebizonyították, hogy a gyenge, regresszív államstruktúra már csak látszólag volt nagyhatalom. A történettudomány jelenlegi állása szerint azonban az államszervezet sokkal kevésbé volt regresszív, mint amilyennek a kortársak értékelték. Christopher Clark szerint a különböző politikai konfliktusok kölcsönösen kioltották egymást a Monarchiában. A politikai csoportosulások, mint a liberálisok, a vallásos konzervatívok vagy a szocialisták feloldották a nacionalizmus erejét, minthogy a politikai elköteleződés a legtöbb esetben nem esett egybe a nemzetiségi hovatartozással. Közvetlenül a háború előtt a Monarchia mutatta a legdinamikusabb gazdasági fejlődést Európában, és a legtöbb kisebbségi aktivista elismerte a dualista államstruktúra jelentőségét a kollektív biztonság tekintetében (Clark 2015: 84, 85, 87). A nagyhatalmak szemszögéből azonban redukálta a Monarchia súlyát annak ambivalens kapcsolata a szövetséges Német Császársággal. Németország a szövetségese érdekeinek ellenében cselekedett a Balkán-háborúk során, ami közvetlenül a világháború előtt a Monarchia izolált helyzetére világított rá (Clark 2015: 298).

Hofmannsthal világháborús megnyilatkozásai a fent tárgyalt diskurzusokkal összefüggésben érthetőek meg. Érdekes azonban néhány szót ejteni arról az intézményi keretrendszerrel is, amelyen belül kifejtette publicisztikai tevékenységét. 1914 július végén vonult be tartalékosként pisinói állomáshelyére, ahonnan rövid tartózkodás után visszahívták, hogy augusztus 12-én elfoglalja a neki felajánlott szolgálati pozíciót a Hadfelügyeleti Iroda (*Kriegsfürsorgeamt*) Sajtóosztályának vezetőjeként. Ezen pozícióját 1915. április 20-ig töltötte be, minthogy befolyásos ismerőseinek közbenjárásával felmentést nyert a katonai szolgálat alól

(Hiebler 2003: 141). Az 1915 és 1917 között tett frontutazásait az okkupált területeken, ill. a Belgiumban, a Német Császárságban és Svédországban tett látogatásait a birodalmi Sajtóhadiszállás (*Kriegspressequartier*, rövidítve: *KPQ*) támogatta. A *KPQ* a Monarchia katonai információs- és propagandaszervezeteként felelt a napisajtóban megjelenő háborús tartalmak koordinálásáért és ellenőrzéséért, a háború későbbi szakaszában kiterjesztette tevékenységét a szépirodalmi termelésre, valamint magához vonta a képzőművészet, a színház, a film- és fotóművészet alkotásait is (Reichel 2015: 20). Ezek az első hónapokban létrejött kulturális gyakorlatok annak a médiatörténeti fordulathoz tartoznak a következményei, amelyet az első világháború jelentett a tömegtájékoztatás és -befolyásolás terén (Leidinger 2016: 223). Az intézményi keretrendszer és az azok által szabott normáknak való megfelelés ellenére, mint látni fogjuk, Hofmannsthal mégsem volt képes szélesebb közönséget megnyerni a publicisztikai tevékenységével.

A nemzetközi állásfoglalások tekintetében Hofmannsthal igyekezett új pozíciókat felkínálni a diskurzusok résztvevőinek. Három célkitűzés különíthető el a publicisztikai írásaiban, amelyek koncentrikus körökként egyre nagyobb kultúrközösségeket tesznek reflexió tárgyává.

A legszűkebb kultúrközösség, amellyel Hofmannsthal behatóan foglalkozott, a Monarchia társadalma volt. A Habsburg Birodalmat közvetlenül érintő nemzetközi diskurzushoz kapcsolódva legitimáló érveket kívánt felmutatni, amelyekkel a birodalom nagyhatalmi pozíciója bizonyítható lehetett volna. Ennek érdekében, hogy ezeket az érveket jobban átlássuk, meg kell határoznunk Hofmannsthal politika-, állam- és háborúfogalmát, ill. fel kell tárunk az érvelés poétikai-retorikai eszköztárát.

Hofmannsthalnak a teljes német kultúrközösséget érintő törekvéseit a kultúráról alkotott elképzeléseit tükröző szövegek reprezentálják a legtisztábban. Ezen elképzelés mélyebb interpretációja érdekében meg kell állapítanunk, milyen kultúrafogalommal élt Hofmannsthal, milyen funkciókat tulajdonított a kultúrának, ill. milyen módon töltött be a Habsburg Birodalom példaértékű szerepet ebben a koncepcióban.

A legtágabb kultúrközösség, amelyre Hofmannsthal hatást kívánt gyakorolni a kultúramodelljével, a teljes európai társadalom volt. A konzervatív filozófia nyomán a külső világ érzékelésének új stratégiáit és a nemzeti múlttal való új kapcsolódási lehetőségeket hirdette. A múlt érzékelésével kapcsolatban itt kell majd bővebben kifejtenünk Hofmannsthal történelemről alkotott elképzelését is. Ezen ajánlatait a konzervatív filozófia alapvető tézisei, ill. Hofmannsthal háború előtti kultúrakritikájának érvei segítségével értelmezem.

2. Az Osztrák–Magyar Monarchia legitimálása mint nagyhatalom – az érvelés alapfogalmai

Barbara Beßlich szerint Hofmannsthal Európa iránti elköteleződése az első világháború kitörésével kezdődött. „Mindketten, Bahr és Hofmannsthal is publicistaként támogatták a háborút és igyekeztek azt intellektuális érvekkel legitimálni” (Beßlich 2021: 139). Ugyanakkor a helyzet ennél komplexebbnek tűnik. Ebben a fejezetben azt kívánom bebizonyítani, hogy a legitimáció gesztusa Hofmannsthal háborús publicisztikájában mindenekelőtt a Monarchia nagyhatalmi státuszát tematizáló diskurzushoz kapcsolódott.¹

Természetesen felismerhető a költő zornalisztikai szövegeiben az igény, hogy magát a háborút is pozitív oldaláról mutassa meg. Ez a gesztus összefügg a háború korabeli megítélésével, amely szerint a háború transzgresszív karaktere képes kimozdítani a társadalmak állandósult rendjét (Reichart 2022: 139). Az 1915-ből származó *Aufbauen, nicht einreißen* [Építeni, nem rombolni] című szövegben jól megragadható ez a jelenség:

Ki kell mondanunk, amit az alkotó szellemtől várunk, amely egy szerencsésen kiállott háború vihara után megtölti majd a levegőt: ez nem más, mint a tiszteletet érdemlő fennálló józan és merész megtartása éppúgy, mint az új nemes és méltó megformálása. (Hofmannsthal 1979: 385)

Emellett a háború lehetőséget kínált Hofmannsthal számára, hogy egyesítő törekvéseit, amelyek a háború előtt kudarcba fulladtak, más, vélhetően gyümölcsözőbb alapokra helyezze (Rispoli 2021: 260–261). Marco Rispoli Hofmannsthal egyik kiadói projektjét, a „Deutsche Erzähler” sorozatot említi példaként, amely néhány évvel a háború kitörése előtt nem váltott ki érdeklődést az Insel Kiadónál. 1914-ben Hofmannsthal kifejezte aziránti reményét, hogy „a történelmi események nem engednek többé teret a különféle reakcióknak”, így Rispoli Hofmannsthalat parafrázálva (2021: 265). Tehát már néhány évvel a háború kitörése előtt láthatóak a költő törekvései, hogy egy egységes nyilvánosságot hozzon létre a Monarchia számára. Ennek az állapotnak az elérése a történelmi eseményeket kihasználva annak előfeltétele, hogy a birodalmat kulturálisan egységes közösségként lehessen felmutatni a nemzetközi diskurzusban.

A fent vázolt érvelésben egy paradoxon mutatkozik: a háború anyagi és egzisztenciális értelemben fenyegető karaktere egyszerre rendelkezik regeneratív, értéktelített jegyekkel Hofmannsthal háborús publicisztikájában. Ennek alapján különbséget kell tennünk aközött, milyen értelemben jelent a háború fenyegetést, ill. előremozdulási lehetőséget a szövegekben.

¹ Az egész európai kultúrközösséget érintő krízisekkel és Hofmannsthal ezek kapcsán felkínált megoldási stratégiáival a 4. fejezetben foglalkozom részletesen.

Hogy milyen értelemben jelentettek a történelmi események lehetőséget egy tudatos közösségi érzület megteremtésére a Monarchiában, már fentebb kifejtettük. A háború fenyegető mozzanata azonban kapcsolatban áll a Dunai Monarchia megrendült nagyhatalmi státuszával a nemzetközi diskurzusban. A háború tisztán egzisztenciálisan fenyegette azt a hagyományos „termelési és működési teret” (Preljević/Ruthner 2016: 352), amelynek történeti-kulturális egységét Hofmannsthal tudatosítani kívánta.

Egy ilyenfajta egységképzet közvetítéséhez Hofmannsthal nem operálhatott politikai állításokkal. Nem építhetett továbbá az etnikai vagy kulturális homogenitás érveire sem, mint a Német Császárság és más nemzetállamok. Az író érvelését tekintve legerősebb érvnek tehát a történelmi hagyomány tűnik (Saueremann 2001: 294). Az 1917-es *Preuße und Österreicher* [Poroszok és osztrákok] című töredékben Ausztria szociális struktúráját „politikailag széttartónak” írja le, „típusokban gazdag” nemességgel, „különálló sokaságként” felfogott néppel, mindezt pedig „korlátlan individualizmus” és „heterogén háttérű hivatalnoki kar” jellemzi, amelynek „semmilyen megkövetelt gondolkodásmódja és érzelmi állásfoglalása nincs”; a rendek azonban „a kultúrában gyökeredznek” (Hofmannsthal 1979: 459).

Produktív érvnek mutatkozott az osztrákok és a birodalmi németek közötti bináris oppozíció megalkotása, akiknek a társadalmi struktúrája alapvetően más képet mutatott, és ezzel egyetemben egy „szellemi ausztriacizmus” hirdetése, amelynek birodalomkonstruáló ereje a „morális energia” (Hofmannsthal 1979: 21, 23). Ezek az államelmélet fogalomtárából átvett meghatározások a konzervatív nemzetállamfelfogást használják fel. Hofmannsthal olvasmányai közé tartoztak Friedrich Meinecke munkái, aki a konzervatív nemzetállamfelfogás alapelvét a kultúrnemzetek politikai egybentartásáról való lemondásban látta, minthogy ezek a kulturális terek több, különböző módon működő politikai egységet foglalnak egybe. Minthogy ez az államfelfogás a kora romantikára volt jellemző (Rispoli 2021: 270), megállapítható, hogy Hofmannsthal szükségszerű visszanyúlása egy nacionalizmus előtti államfogalomhoz már anakronisztikus elemeket tartalmaz. Az anakronizmus a szövegek alapvető poétikai eszközeként tehát a kultúramodell struktúrájában is fellelhető. Ez a visszanyúló gesztus figyelhető meg akkor is, amikor a Habsburg Birodalom történeti-kulturális örökségére hivatkozik, amelyet a Német-Római Birodalomban látott, s melynek államalkotó alapelve ugyancsak egy politikailag széttartó terület fölé rendelt kulturális egység volt.

Meg kell említenünk, hogyan viszonyult Hofmannsthal a politikához. Az 1915-ből származó *Grillparzers politisches Vermächtnis* [Grillparzer politikai hagyatéka] című szövegben jól megragadható a költő politikafogalma:

A politika embertan, az érintkezés művészete egy magasabb szinten. Egy irracionális elem játszik itt közre, mint az egyénnel való érintkezés során: aki a rejtett erőket meg tudja szólítani, annak engedelmeskednek. Így nyilatkozik meg a nagyformátumú politikus. A költőnek elég az is, ha a hatalmakat sejtí és csalhatatlan érzékkel rájuk mutat. (Hofmannsthal 1979: 406–407)

Preljević szerint a költészet és a politika közötti párhuzam abban áll, hogy mindkét praxis „a valóság mélystruktúráiba bocsátkozik” (2021: 16). Hofmannsthal a kultúra keletkezését „a szépség tudatosodásaként” írja le „a gyakorlatiasságban, mint a hatalmi viszonyok által konstruktív módon előállt entitás átszellemítése” (1979: 408). Grillparzer példáján keresztül jól látható, hogy Hofmannsthal fogalomhasználatában a politika produktív energiát képvisel a szociális térben, amely képes felépíteni a kultúrát.

Jürgen Link koncepciója alapján ebben a szociális térben politika és irodalom interdiszkurzív szerepet játszanak (Link/Link-Heer 1990: 88). Az irodalom rendelkezik egyfajta politikai értékkel, melynek jelentősége a „szellemi” vagy általános és a konkrét „társadalmi” közötti közvetítésben áll. Ennek a kölcsönhatásnak a következtében áll elő egy egymást magában foglaló politika- és irodalomfelfogás, amelynek feladata a Monarchia szellemi cselekvésterének rögzítése lenne (Preljević 2021: 18, 20). Ily módon szolgáltatnak a különböző irodalmi és politikai érvek bizonyítékokat, amelyekkel egy plurinacionális államstruktúra legitimálható lehet.

3. Ausztria mint az autentikus német kultúra őrzője – Hofmannsthal kultúrafelfogása

A politikai és irodalmi gyakorlatnak a kultúra előállításában játszott szerepe után Hofmannsthal kultúrafogalmát kell tárgyalnunk. A fent idézett szöveghelyekből kiolvasható, hogy a kultúra alatt „a szociális energiák állandó cserélődésének és cirkulációjának folyamatát” értette (Preljević 2021: 17). Egy ilyen típusú meghatározásra jól alkalmazható Csáky Moritz értelmezése, mely szerint a kultúra egyfajta szemioszféra. Csáky egy „cselekvésorientált kultúrafogalomról” beszél és Stephen Greenblatt megállapításaira hivatkozik, miszerint a kultúra „alkudozások meghatározott hálózata anyagi javak, elképzelések és [...] emberek fölött” (Csáky 2019: 56–57). Ez a dinamikus folyamat egyszerre működik a társadalmi struktúra valamennyi területén belül, különböző interdiszkurzív gyakorlatok segítségével, ill. diakrón módon a különböző történelmi korszakok között. A *Worte zum Gedächtnis des Prinzen Eugen* [Szavak Jenő herceg emlékezetéhez] című 1914-es esszében Savoyai Jenő alakján keresztül mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban, hogyan képzelte el a múlt és jelen összeolvadását:

Közte [Jenő herceg – K.K.] és köztünk persze egy negyed évezred húzódik; de mit nekünk ez a látszat? Az anyag éppen úgy, mint az éppen elmúló pillanat, visszahozhatatlanul elvész, dohos birodalmához sok szellemtelen intézkedést kell hozzászámítanunk, amelyek még évtizedekkel, még néhány évvel ezelőtt élők voltak: a szellem nem ismer mást, csak a jelent. Szellemisége alapján Jenő herceg közöttünk él, cselekedetei megújulnak nemzedékünk mostani háborús tetteiben, és múlhatatlan eszméi az egyedüli politikai orvossága egy bizonytalan, jövővel terhes jelenben. (Hofmannsthal 1979: 376)

A szövegek komplex időkezelését a 4. fejezetben tárgyalom Hofmannsthal történelemfogalmának meghatározása kapcsán. Itt mindenekelőtt az egyszerre szinkrón és diakrón módon működő kultúra egyik szimbólumára kívánok rámutatni, amely különböző kontextusokban bukkan elő a szövegekben. Ezt a szimbolikus szerepet a hadsereg tölti be, amely intézményi keretei közt egyszerre képes megteremteni az etnikai egységet és a történelmi kontinuitást. Jenő herceg seregének példáján keresztül mindkét jelenség jól körülhatárolható: „Itt katonák pusztá tömegéből hadsereg vált, a leginkább háborúhoz szokott, a legyőzhetetlen, amely Jenő herceg napjai óta a kétféjű sas alatt küzd” (Hofmannsthal 1979: 423).

Jenő herceg és Mária Terézia történelmi alakjának felelevenítésével a Német–Római Birodalom évszázados fennállását idézi meg Hofmannsthal. Ennek a mozzanatnak kulcsszerepe van a háborúról szóló gondolataiban, úgy vélte, az osztrák és a német kultúra a Német–Római Birodalom eszméjében érintkezik egymással. A nemzetek feletti Habsburg Birodalomban az 1806-ban széthullott birodalom legitím utódállamát látta. Egyszersmind Ausztria konzerváló szerepét hirdette az eredeti német szellemiség megőrzésében (Nehring 2010: 14).

Ezzel szemben a két birodalom közti politikai és diplomáciai kapcsolatok aránytalanok voltak. Bécs szerényebb katonai sikereket tudott felmutatni Szerbiában, mint ahogyan azt Berlinben elvárták volna (Nehring 2010: 14). Túl a birodalmi németek lekicsinylő magatartásán a hadviselés terén, adódott egy sokkal inkább egzisztenciális kérdés a Monarchia oldaláról, amit Hofmannsthal a következő módon fogalmazott meg egy levelében: „[...] nem vagyunk más, csak egy óriási, mérhetetlen súlyú német gyarmat Európa közepén” (Kucher 2016: 32).

Hogy erre a problémás kérdésre választ tudjon adni, Hofmannsthal egyrésztől igyekezett igazolni az osztrák katonai erőfeszítéseket (Nehring 2010: 14). Ez a törekvés figyelhető meg például az 1915-ös *Geist der Karpathen* [A Kárpátok szellemisége] című szövegben, amely az 1914 szeptemberétől 1915 májusáig húzódó hadjárat eseményeit és erőfeszítéseit tematizálja:

Hét hónap, kétszáz nap és éjjel – és a kimondhatatlan kitartás, a hősiesség előrenyomulása és a hősiesség visszavonulása, azok a győzelmes összecsapások a hátrálás során, annak a belső fölénynek a megtartása a látszólagos alulmaradásban. (Hofmannsthal 1979: 414)

Másrésztől megalkotta bináris sémáját az osztrák és „porosz” nemzeti karakterről (Hofmannsthal 1979: 459–461), hogy ily módon fel tudja mutatni az osztrák kultúra különleges

szerepét és jelentőségét Közép-Európában. Wolfgang Nehring felteszi a kérdést, miért választotta Hofmannsthal a „porosz” megjelölést, amellyel Ausztria történelmi konkurensét idézi meg (2010: 13). Ilyen módon ugyanis két államkoncepció válik mérlegelhetővé a két birodalom elnevezése mögött. Hofmannsthal a „porosz” megjelöléssel felidézi a német nacionalizmus eredetét, amely a napóleoni háborúk alatt megalapozta a német–osztrák rivalizálást. Németország ebben a kontextusban egy dinamikus állameszmét képvisel, amelyen belül az állam teljes mértékben azonosul a benne élő néppel. Ezzel szemben Ausztria egy „dinamikus víziót” képvisel, „amely egy történelmi eredetű, plurikulturális, polietnikus, multinacionális egység eszméjére épít, amely egy uralkodóház legitimitásával és a geopolitikai szolidaritás hálózatával tartható össze” (Le Rider 1995: 235).

A Német–Római Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia között konstruált folytonosság alapján Hofmannsthal fel tudott mutatni olyan attribútumokat, amelyekkel bizonyíthatta az utódállam alkalmasságát történelmi szerepének vállalására. A *Preuße und Österreicher* című töredékben pozitív konnotációval jelennek meg egy multikulturális, többnemzetiségű állam jellemzői. Hofmannsthal szerint Poroszország egy „megalkotott felépítmény”, ezzel szemben Ausztria természetes „történelmi szöveték”. A társadalmi struktúra tekintetében a poroszok a „rátermettséget” és az „erény” jellemvonásaival bírnak, míg az osztrákokat „hazaszeretet”, „istenfélés”, „emberség” jellemzi. A porosz individuum nem rendelkezik történelmi érzéssel, az osztrák egyén azonban „történelmi beleérző-képességet” tud felmutatni (Hofmannsthal 1979: 459–460).

A séma nehezen nevezhető ideológiamentesnek, minthogy a hozzárendelt tulajdonságok mögött egyfajta feladatmeghatározás rajzolódik ki. A *Wir Österreicher und Deutschland* [Mi, osztrákok és Németország] című 1915-ös esszében lelhető fel a legtisztábban ez a feladatmeghatározás:

Ausztria úgy tűnik fel, mint a régi német birodalom egy része, ahol a német történelem minden ereje élőként és hathatósan van jelen, a németek számára ebből ez következik: Ausztria nem egyszerűen fennáll, hanem egy megvalósítatlan feladat. [...] Ausztria az a különleges feladat, amelyet a német szellemnek tűztek ki Európában. [...] Ausztriát újra és újra el kell ismerni mint *a német feladatot Európában*. (Hofmannsthal 1979: 393–394)

Ausztria mint államszervezet minden kulturális teljesítmény mentsváráként (Rudolph 1971: 99) jelenik meg, amely képes fenntartani a történelmi folytonosságot az egységes német kultúra és a német kultúrkör korabeli kulturális állapota között. Európai perspektívából szemlélve pedig a szerepe abban áll, hogy a történelem során megmérettetett állameszmét kínálja fel Európának.

Az 5. fejezetben azzal foglalkozom részletesebben, mennyiben tekinthető anakronisztikusnak ez az ajánlat.

A fent megfogalmazottakkal összefüggésben meg kell határoznunk Hofmannsthal nemzetfogalmát. 1916-ban tartott *Österreich im Spiegel seiner Dichtung* [Ausztria a költészete tükrében] című beszédében az „érzelmekek dualizmusát” ajánlja a porosz–osztrák antagonizmus feloldási lehetőségeként:

Az érzelmekek dualizmusa: meg kell tudnunk őrizni az Ausztriához való tartozásunkat, a németiség egészéhez való kulturális tartozásunkat abban a rémisztő és kritikus kulturális és politikai helyzetben, amelyben találtuk magunkat. (Hofmannsthal 1979: 22)

Hofmannsthal nemzetfogalma szerint nem a közös nyelv hordozza az összekötő funkciót a nemzetalkotás tekintetében (Rispoli 2021: 270), hanem a kultúrának jut ez a szerep. Ennek megfelelően nemzetfogalma egy többnemzetiségű birodalomeszméhez kötődik. Marco Rispoli szerint Hofmannsthal Friedrich Meinecke konzervatív nemzetállam-eszméjét használta fel. Ez a koncepció megkísérli összekötni a hagyományos dinasztikus állameszmét a nemzetállam alakításának igényével. Ugyanakkor lemond a „kultúrnemzet politikai összefogásáról”, egy kultúrterületen belül „sokféle kisebb-nagyobb politikai alakulat” fejlődésének enged teret (2021: 270).

Hofmannsthal kultúra- és nemzetfelfogása Közép-Európa fogalmánál metszi egymást, ezért szükségesnek látom egy elméleti kitekintés közbeiktatását. „Közép-Európa” fogalma Friedrich Neumann 1915-ben megjelent *Mittleuropa* című értekezése óta egyértelmű politikai konnotációval bír (Csáky 2019: 29). Neumann munkája jelentős hatást gyakorolt Hofmannsthal gondolkodásmódjára az első világháború alatt és meghatározta a Közép-Európáról alkotott fogalmát is (Le Rider 1995: 231). Neumann a megnevezést a német politikai, ideológiai és kultúr imperialista célkitűzések hirdetésére használta fel, ezért Csáky Moritz az ideológiamentes „Zentraleuropa” kifejezést ajánlja (2019: 29). Ugyanezt a területet Pieter M. Judson történeti-politikai perspektívából szemlélve „Habsburg-Central-Europe”-ként határozza meg (Csáky 2019: 38).

Peter Zajac Közép-Európát „heterogén tér”-nek nevezi (2009: 136), amelynek tulajdonságai szoros összefüggésben állnak a Hofmannsthaltól korábban idézett szöveghelyekkel. Zajac szerint Közép-Európa területére „kettős meghatározottság jellemző, idő és tér oszcillációja, amit az idő tériesüléseként és a tér időszerűvé válásaként lehet meghatározni” (2009: 138). Ilyen adottságok mellett lép fel az „interferencia” jelensége, amely ebben az esetben „időbeli és térbeli egybeeséseket, megegyezéseket” jelöl (2009: 142). Az interferencialitás jellegzetességei Hofmannsthal megnyilatkozásaiban is érvényesülnek. A költő elképzelése jelen és múlt

összeolvadásáról vagy a térbeli egybeesés Jenő herceg hadjáratai és az első világháború frontjai között mind interferenciális érzékelésformákat mutatnak fel.

Hofmannsthal kultúrafogalmának megközelítéseit lezárandó, egy példát kívánok bemutatni a kulturális viselkedésmódokra egy heterogén térségen belül. Hofmannsthal *Unsere Militärverwaltung in Polen* [Katonai közigazgatásunk Lengyelországban] című 1915-ös tudósítása igyekezett az osztrák hadsereg kolonializáló stratégiáját az elfoglalt Kongresszusi Lengyelországban „nagyívű kulturális tevékenységként” (Hofmannsthal 1979: 421) legitimálni:

A német az egészből alkot; átgondolt előkészületek után aratja le a munkája gyümölcsét, tartós eszközökkel. Mi sokban hagyatkozunk az improvizációra; de mi rögtönzők is vagyunk. A rögtönzés az élet adottsága és önmaga köré kiterjedt élet; nem szabad szégyenkeznünk miatta. [...] Ehhez járul egy hagyományos adottság: a hadseregünk adottsága, hogy akármilyen föld népével képes együtt élni, mint ahogy maga is mindenféle föld népéből lett összegyúrva. A nyelvüket beszélni nem minden, mégis igen sok; még más is társul hozzá, a szív egyfajta nagylelkűsége és valami alig meghatározható, ami a népek együttélésében nagy súllyal esik latba: tapintat. Nekünk a németeknél több adatott abból, hogy megférjünk másokkal. [...] Itt egy évszázados hagyomány áll fenn, amely vérré vált bennünk. (Hofmannsthal 1979: 427)

A Hofmannsthal által leírt kulturális gyakorlat, amellyel az idegenségtapasztalat kezelhető, egyfajta „nemzeti-kulturális érzékenységet” (Kucher 2016: 34) mutat, amellyel az osztrák-magyar hadsereg rendelkezett. Minthogy a hadsereg a Monarchia egész társadalmát szimbolizálja, ez a tulajdonság rávetül az egész osztrák „nemzetre”, a birodalmi némettség azonban nem rendelkezik ezzel a vonással.

4. Orientálódási stratégiák az időben. Új elképzelések az egyénről és a közösségről a konzervatív filozófia alapján

Hofmannsthal kultúramodelljének fent említett elemei és ezek kölcsönös kapcsolódási pontjai felfedték a birodalom legitimációjára irányuló érveit. A *Krieg und Kultur* [Háború és kultúra] című 1915-ös esszében ezen érvek repertoárja tovább bővül:

Tehát amíg a többi, zárt nemzetállam úgy vélekedhet, hogy Európa fogalma háttérbe szorítható, és szilárdan kitart az önelégültség mellett, addig ez az én országomban teljesen lehetetlen. Ausztria missziója, amiben hiszek és amiért a népeink a magyar néppel egyesülve iszonyatos véráldozatot hoznak ezekben a hónapokban, egy európai misszió [...] Ausztriának mindenkinél nagyobb szüksége van Európára – ő maga is Európa kicsiben. (Hofmannsthal 1979: 417)

A szöveghely a fent bemutatott „nemzeti-kulturális érzékenységgel” kapcsolatban utal az államszervezetként értett Monarchia speciális képességére is a kultúra új funkcióinak és új individuális érzékelésmódok közvetítésében. A felajánlott új kultúraalkotó-elemek valójában nem nevezhetők újnak, minthogy Hofmannsthal a gondolatmenetét a konzervativizmus

filozófiájára alapozta. Konzervatív filozófia alatt a konzervativizmust mint gondolkodásmódot értem, amelynek tartalma egy előzetesen adott, tudatosan választott rend megőrzéséből és helyreállításából áll (Rudolph 1971: 7). Hofmannsthal a háború utáni évek írásaiban is felhasználta a konzervatív gondolkodásmódot mint a politika feletti világnézetet, amelynek alapelve a kapcsolódás (*Bindung*) (Schumann 1939: 854). Így érintkezik a heterogén közép-európai térség kultúrája és az egész európai kultúra Hofmannsthal kultúramodelljében. A következőkben egy rövid kitekintés után Hofmannsthal háború előtti modernségkritikájára térek ki, azokra a kulturális jelenségekre, amelyekkel szemben csatasorba állította konzervatív érveit.

A társadalmi kérdésekkel kapcsolatos elkötelezettségének megfelelően Hofmannsthal az életidegen esztéticizmus ellen fordult, amely nem volt képes stratégiákat kínálni az ábrázolt tartalom praktikus felhasználására. Emellett ostorozta az esztéticizmus múltorientáltságát is (Mayer/Werlitz 2016: 29). Úgy vélte, az esztéticista művész „belebolondult a művészet által közvetített, stilizált múltba” (Mayer/Werlitz 2016: 29). Ebből a szempontból nézve nyilvánvalónak tűnik, hogy Hofmannsthal erősen szkeptikus álláspontot képviselt a historizmussal szemben. Hiányolta az összekötő elemeket a historizmus által közvetített történelemfelfogásban, amely össze tudná kapcsolni a történelem rendjét a szemlélő egyénnel (Mayer/Werlitz 2016: 6–7).

A háború előtt még csak kritikus megállapításokkal lépett fel, megoldásokat azonban még nem tudott ajánlani. A háborúban azonban annak reális lehetőségét látta, hogy a kulturális tevékenység fellazult rendjének segítségével megváltozzon az egész kultúra szerkezete. Az 1915-ből származó *Krieg und Kultur* című szövegben ezt a következő módon részletezte: „Úgy tűnik, hogy erre a háborúra, mint mindig, mindegyikre, ha véget ér, a szellem új irányultsága fog következni nálunk és egész Európában” (Hofmannsthal 1979: 418). Ebben az időszakban már képes megoldási stratégiákat felmutatni. E célból kutatott a nagy, integratív történelmi figurák után (Mayer/Werlitz 2016: 7), mint Jenő herceg, Mária Terézia vagy Franz Grillparzer, hogy lehetővé tegye az idősíkok egymásba olvadását a befogadói érzékelésben.

A legégetőbb problémának Hofmannsthal a tradíció hiányát látta, amely már a háború előtti érában jelentkezett. A historizmus nem volt alkalmas az irodalom, a művészet és a társadalom hagyományainak életben tartására, mert csak konzerváló megőrzési módszerekkel rendelkezett (Le Rider 1995: 253). Ennek következtében feledésbe merültek a kulturális cselekvés gyakorlati stratégiái, míg muzeális értékeként megmaradtak egy egykori hagyomány stilizált töredékei. Ez az állapot azzal a veszéllyel fenyegeti az egyént, hogy elveszíti a kapcsolatot saját történelmi idejével, amelyben él. A konzervatív gondolkodásmód szerint az egyént a történelmi

kontinuitás stabilizálja a saját korszakában (Rudolph 1971: 23–24). Magát egy egyén fölötti időbeli folyamat részeként szemlélve képessé válik a tudatos jelenlétre és cselekvésre a saját történelmi idejében. Amikor Hofmannsthal a háború előtt a történelmi kontinuitástudat hiányáról beszélt, valójában az egyén saját idejében való tudatos jelenlétének a hiányos stratégiáit illeti kritikával (Rudolph 1971: 25).

A háború alatt Hofmannsthalnak az időben való tudatos jelenlét hiányát illető kritikája kultúrkritikává alakult (Rudolph 1971: 66). A költő figyelme az individuális perspektíváról Európa kulturális praxisa felé fordult. Hofmannsthal háborút legitimáló törekvéseiben (ahogyan Barbara Beßlich nevezi) feltűnő, hogy a legtöbb esetben lemond az ellenségkép megalkotásáról (Rudolph 1971: 84). Az általa felhasznált ellenségképek a barbarizmus nemzetközi diskurzusához kapcsolódnak. Ezt a diskurzuselemet a legtöbb esetben a törökvészről szóló esszéibe ágyazta be, és analógiát teremtett a barbár törökök és az oroszok között (Csáky 2019: 308), ahogyan a *Wir Österreicher und Deutschland* című szövegben olvasható: „a közép-európai erők grandiózus összefogása az ázsiai ellenséggel szemben már sosem tudna olyan formát ölteni, mint amit Jenő hercegtől Radetzky-n át a mai napig megőrzött” (Hofmannsthal 1979: 393). Ez az ellenségkép azonban csak a birodalmat legitimálni kívánó szövegekben jelenik meg, minthogy a keletről jövő ellenség visszaszorítása a Habsburg Monarchia történelmi szerepei közé tartozott. Az egész európai kultúrközösséget érintő szövegeiben Hofmannsthal a háborút szellemi, kulturális és társadalmi paradigmaváltásként azonosította, amelynek jelentősége a háború előtti éra kulturális és társadalmi kríziseinek meghaladásában állt (Rudolph 1971: 84–84).

Hogyan képzelte el Hofmannsthal a tudatos jelenlét egyéni és kollektív gyakorlatának változását? Az 1917-ben *Die Idee Europa* [Az európai eszme] című beszédéhez készített jegyzeteiből mindez jól kiolvasható:

Egy új európai eszme: új valóság. Nem utópia, nem konföderáció, nem folyamatos tanácskozás, habár mindezek hozzátársulhatnak, – hanem egy új európai én, az én megváltozott viszonya a jelenléthez, a pénzhez. Az állam szocializálása: az 1830-as tendenciák megvalósítása most. (Hofmannsthal 1979: 52)

Ebben a szöveghelyben a kulturális tevékenység újrafunkcionalizálásának két célcsoportja jelenik meg. Egyrészt Hofmannsthal hangsúlyozza a háború előtti éra individualista modelljének meghaladása iránti igényét. Mint ahogy már a hadsereg-szimbólum és az egységes irodalmi nyilvánosság létrejöttébe vetett hit kapcsán szóltunk róla, Hofmannsthal az én egyén feletti érzékelésmódját hirdette. Az egyéni élet kiteljesedését csupán egy szociális egész részeként tudta elképzelni (Rudolph 1971: 176). Másrészt egy modernség előtti rend

restaurációját hirdette a háború után, ugyan nem egy politikai tartalmú restauráció értelmében, hanem a modernség előtti államalakulat szociális szerkezete tekintetében (Rudolph 1971: 169–170). Példaként ismét a Német–Római Birodalom hozható fel egységesítő, heterogén, individualizmus előtti szociális struktúrájával, amelynek utódállama, az Osztrák–Magyar Monarchia annak konzervált alapelveit ismét közvetíteni tudja Európa felé: „Nekünk, két római birodalom földjén élő németeknek, szlávoknak, latinoknak, egy közös sors és örökség hordozóiként kiválasztottaknak – nekünk valóban Európa a bolygó alapszíne” (Hofmannsthal 1979: 54).

Hogy meg tudjuk érteni a modernség előtti rend jelentését Hofmannsthal gondolatmenetében, részletesebben kell tárgyalnunk a költő történelemfelfogását és az időhöz való viszonyát. A *Wir Österreicher und Deutschland* című esszé egy szöveghelyén felismerhetőek a történelemfelfogása kulcsmozzanatai: „Ausztia teljes léte feltárul, ha az ember eleven pillantással az egész német történelmet jelenként fogja fel. A germán betelepülők merészsége és veszedelmessége a helybeli szláv nép felett: ez a mai politikai jelenünk a Birodalmi Tanácsban és a tartományi gyűlésen” (Hofmannsthal 1979: 392). Ez a történelemfogalom egybevág Jörn Rüsen történelemfelfogásával mint *értelemkonceptió* (*Sinnkonzept*). Rüsen értelemkonceptió alatt „az élet és a tapasztalás világának egy plauzibilis, megbízhatóan hiteles és reflektált jelentésösszefüggését” érti: „arra szolgál, hogy magyarázza a világot, előirányozzon, építse az identitást és a cselekvést célorientált módon irányítsa” (Rüsen 2013: 99). Az értelemkonceptiók a gyakorlatban kerülnek alkalmazásra, jövő- és célorientáltak (Rüsen 2013: 100). Hofmannsthal történelemfelfogása ennek megfelelően pragmatikus irányultságú. Teljes mértékben kihasználta a történelmi emlékezet visszatekintő jellegét annak érdekében (Csáky 2019: 85), hogy alkalmas kontextusokat teremthessen a korabeli jelen történelmi eseményei köré. Rüsen definíciója szerint a kontextusok alkalmasak arra, hogy biztosítsák a folyamatosság érzetét múlt és jelen között. A kontextusok a múlt eseményeinek eredményei, „amelyek a jelen életkörülményekbe torkollnak”. Képesek inspirálni a múlt eseményeivel és korszakaival kapcsolatos értelemalkotást és erősíteni a történelmi tudatot (Rüsen 2013: 87).

Hogyan függ azonban össze Hofmannsthal pragmatikus történelemfelfogása a konzervatív gondolkodásmódjával? Hogy felismerjük a kapcsolatot, fel kell tennünk a kérdést, hogyan képzelte el a történelem szerkezetét. A modernség előtti időfelfogás, amelyet egy ideális történelmi tudat feltételeként fogalmazott meg, körkörös rendben képzelte el az időt. Ezért alkalmazott analógiákat a modernség előtti történelemírás, hogy párhuzamba állítsa a történelmi eseményeket, minthogy a körkörös időfelfogás lehetővé tette a strukturális

ismétlődéseket a rendszerben (Koselleck 2003: 175). Hogy analógiákat tudjon felmutatni, az adott történelmi narratívának szüksége van megfelelő számú strukturális feltételre technikai, gazdasági, társadalmi hasonlóságokként. A modern korban azt kell látnunk, hogy éppen ezek a strukturális feltételek mentek keresztül a legnagyobb változáson. A strukturák maguk is időbelivé váltak. Ettől a ponttól kezdődően nyer teret a későbbi historizmus történelemfelfogása, tehát a történelmi események egyszeriségének elképzelése. Ebből pedig szükségszerűen hiányzik a történelmi hagyományok kreatív felhasználása és a történelmi események példázatjellege, ahogyan azt Hofmannsthal a historizmus-kritikájában összefoglalta (Koselleck 2003: 176).

Ezen jellemzők alapján Hofmannsthal történelemfelfogása egy modernség előtti időfelfogást jelenít meg. Adódik a kérdés, mennyiben tekinthető ilyen háttérrel anakronisztikusnak a költő történelemfelfogása. A válasz a konzervativizmus természetéből fakad. A konzervatív gondolkodásmód az örök strukturákat kutatja a földi életben, hogy ezeket védelmezze vagy helyreállítsa (Schumann 1939: 885). Tehát nem *anakronisztikus* jellegű, hanem *akronisztikus*, időn túli. Hofmannsthal korai műveiben, legfőképp a verseiben felismerhető a törekvés, hogy a művészi teljesítmény által kapcsolatot létesítsen a pillanatnyi és az örök között (Schumann 1939: 891). Ennek megfelelően az anakronisztikus elemeket Hofmannsthal háborús publicisztikájában az érvelés eszközeiként kell figyelembe vennünk, ahogyan a következő fejezetben kifejtem. Hofmannsthal kultúramodelljének hiányossága abban áll, hogy nem számolt történelemfelfogása feltételeinek megváltozásával.

5. Történelmi párhuzamok és anakronisztikus jelentésképzés – Hofmannsthal kultúramodelljének eszköztára

Az eszközökkel kapcsolatban, amelyekkel Hofmannsthal a kultúramodelljét kívánta terjeszteni, két alapvető poétikai-retorikai módszert kell kiemelnünk. Egyrészt a saját jelene történelmi eseményeit emeli a kollektív emlékezet szintjére. Aleida Assmann szerint az emlékezetnek utólagos jellege van (Assmann 2006: 23), amelynek időbeli távolsága az eseményektől megteremti a kontextualizálás és a jelentéstulajdonítás lehetőségét. Hofmannsthal ugyanakkor áthidalja ezt a távolságot, hogy létrehozson egy kollektív emlékezetet a Monarchia nemzetiségei számára. Másrészt a költő anakronizmusokat és történelmi párhuzamokat használ fel az érvelés eszközeként. Paul Ricœur állítása szerint a történelemmel való foglalkozás lényege abban áll, hogy meghatározza, mi változott a múlt vizsgált szelete és a jelen között. Ez egyúttal az adott szinkrón metszet nyelvének, specifikus fogalomkészletének feltérképezésével és alkalmazásával is jár (Ricœur 1965: 27). Hofmannsthal ezzel szemben a kapcsolódási

pontokat, az azonos tendenciákat keresi az általa választott múlt és a jelen közt, a múlt nyelvének felidézése helyett pedig 20. századi katonai fogalmak beemelésével hangsúlyozza múlt és jelen kapcsolatát a szövegek terében. Megidézi a Habsburg Birodalom történelmének alakjait, mint a korábban említett Jenő herceg és Mária Terézia, és egyidejűleg anakronisztikus elemeket sző a narratívába. Ezek a zavaró körülmények a szövegekben, mint a 17–18. századi hadviselés ábrázolása modern fegyverekkel és stratégiákkal, összekötik a jelen a múlt kiválasztott periódusával. A Hofmannsthal által vont párhuzamok feladata a szöveg szintjén az, hogy támogassa a fentebb kifejtett történelemfelfogását.

Mint hogy mindkét jelenség tartalmaz anakronisztikus elemeket, röviden fel kell vázolnunk az anakronizmus elméleti hátterét a történettudományban. A történettudományi és a mindennapi meghatározás szerint az anakronizmus alatt a kronologikus rendben ejtett hiba értendő. Az anakronizmus akkor azonosítható, ha egy összefüggő történelmi kontextusban olyan elemek találhatók, amelyek egy időben korábbi vagy későbbi korszakra jellemzőek (Landwehr 2020: 215). Azonban ezek az elemek nem azért számítanak anakronisztikusnak, mert nem *léteztek* az adott korszakban, hanem mert a hiányzó feltételek miatt nem *létezhettek* (Rancière 2015: 28). Daniel Fulda „a historizálás ellenfelének” nevezi az anakronizmusokat, úgy foghatók fel, mint a historizáló időrend ellentéte, mint „tökéletlen vagy kifogásolt historizálás” (Fulda 2022: 85). Következésképpen alkalmasak arra, hogy szubjektív nézőpontokat és emlékezetmozzanatokot közvetítsenek (Geitner 2021: 23).

Achim Landwehr az anakronizmus termékeny volta mellett érvel. Szerinte a valóságunkat különböző történelmi idők egybeesése határozza meg. Az időnek pluritemporális jellege van, ami annyit tesz, hogy egy adott kalendáriumi időben különböző történelmi idők léteznek egymás mellett. Következésképpen az anakronizmus egy szükséges médium, amely a „múlt történetiségét” jelöli (Landwehr 2020: 223, 225, 226.). Ezzel szemben Jacques Rancière megkérdőjelezi az anakronizmus létezését. A „kapcsolódás módozatairól” beszél, amelyek az időnek a saját magával való egybeesése ellenében hatnak. Így képesek új bemérési pontokat mutatni és ezzel történelmi aktivitást létrehozni (Rancière 2015: 47–48).

5.1 Kollektív emlékezetalkítás a jelen eseményeiből

Aleida Assmann az emlékezet lényegéről megállapítja: „az emlékezéshez [az emlékezés tárgyának – K.K.] átmenetileg el kell vonódnia és ki kell helyeződnie valahova, ahonnan az ember vissza tudja azt szerezni (wiederholen). Az emlékezet nem feltételez sem tartós jelenlétet, sem tartós távollétet, hanem a jelenlévő és a távollévő csereviszonyát” (Assmann 1999: 154). A következő szöveghely esetében az 1915-ös *Geist der Karpaten* című esszéből

jellegzetes időkezelést figyelhetünk meg. Hofmannsthal igyekezett egy értelmezett narratívát kínálni az 1914–1915 között a Kárpátokban zajló hadjáratról:

Az éj felemésztette a napot, a nap az éjszakát. Ők ott voltak és kitartottak. Először október volt, majd november, majd jött Limanowa, majd Szenteste véres küzdelmek alatt, az új év véres küzdelmek alatt, a január végi offenzíva, a végnélküli márciusi csata, a rettenetes húsvéti csata. (Hofmannsthal 1979: 413)

A múlt idejű elbeszélés egy zárt narratívát mutat, habár ekkor még tartottak a harcok a Kárpátokban. Hofmannsthal először 1915. április 29-én említi a szöveget egy levélben, amikor az osztrák-magyar csapatok még a Kárpátokban harcoltak az orosz hadtestek ellen, majd 1915. május 23-án kerül publikálásra a *Neue Freie Presse*-ben (Kaluga 2011: 215), amikor a frontvonal már Közép-Galíciában húzódott (Glaise-Horstenau 1931: 280–295). A hadi események elkülönítése és kategorizálása azonban nem mehetett még végbe ilyen rövid idő alatt, így a kárpátokbeli események folytonosságáról beszélhetünk, amellyel szemben Hofmannsthal gesztust tett az elkülönítésre, a kategorizálásra és a kollektív történelmi értelemmel való felruházásra. Más szavakkal funkcionális emlékezetet kívánt létrehozni az eseményekből (Assmann 1999: 134). Az emlékezetnek az Assmann által említett feltétele, a jelenlévő és távollévő csereviszonya ebben az esetben egy hónapokig húzódó hadjárat során képződött meg.

Emellett Hofmannsthal célja az volt, hogy a felajánlott kollektív emlékezeti narratíva által erősítse a Monarchia kultúrközösségének kohézióját a birodalom társadalmának egészében (Assmann 1999: 131).

Itt megvoltak azok a rögtönzések, amelyek a népfelkelők tömegéből, hucul parasztokból, csendőrökből és vámőrökből dicsőséges katonai egységeket formáltak, [...] Ezek a kisebb-nagyobb seregek, amelyek nevét oly szeretettel tanultuk meg: Roth-csapat, József főherceg-csoport, Arz-csoport, Szurmay-csoport, Hofmann-csoport, Pflanzler-csoport. (Hofmannsthal 1979: 423)

A fent idézett felsorolás majdnem teljes egészében átfogja a Monarchia társadalmának horizontális és vertikális rétegeit. A galíciai „hucul” nép pontos megnevezése mellett ismét megjelenik a fegyveres egységek egységesítő funkciója. A népfelkelést, a csendőrség és a vámőrség tagjait a Monarchia összes nemzetiségéből toborozták (Deák 1993: 231). Az első összecsapásoknál Bukovinában hatalmas szerepet játszott a helyi csendőrség a betörő orosz csapatok visszaszorításában, amíg az odavezényelt egységek megérkeztek. Ez a heterogén összetételű csendőregység ezáltal a bátorság szimbólumává vált a világháború első heteiben (Glaise-Horstenau 1931: 197). Az első háborús hónapok leghíresebb csapatainak felsorolása hasonló tendenciát mutat. A csapatok között szerepelnek honvéd gyalogosok (Szurmay-csapat),

bukovinai és erdélyi katonák (Pflanzer-csoport) és birodalmi németek kelet-magyarországi katonákkal egy egységben (Hofmann-csoport) (Kaluga 2011: 233).

A funkcionális emlékezet nyújtotta lehetőségek alapján Hofmannsthal igyekezett hivatalos emlékezetként legitimálni az általa felkínált narratívát (Assmann 1999: 138) és siettetni a háborús események kollektív emlékezetté alakulását.

5.2 Történelmi párhuzamok anakronizmusokkal – Jenő herceg paradigmája

Hofmannsthal anakronisztikus időkezelését alátámasztja az a mód, ahogyan az osztrák történelem általa ábrázolt figuráit az olvasói elé állította. Jenő hercege és Mária Teréziája nem egy korszak értékeit és szellemi atmoszféráját hivatottak közvetíteni; jelentőségük a példaszerepükben áll (Nehring 2005: 9). A kosellecki koncepcióban a történelmi figurák és események ábrázolása a modernség előtti időfelfogáshoz kötődik és egyfajta körkörösséget implicál (Koselleck 2003: 42). Mint ahogyan a korábbiakban kifejtettem és a későbbiekben szövegpéldák segítségével részletesen tárgyalom, ez a fajta időkezelés elsősorban poétikai eszköznek tekinthető a szövegekben, ha elfogadjuk, hogy Hofmannsthal kultúramodelljének időfelfogása a konzervativizmusnak megfelelően akronisztikusnak tekintendő.

A két jelentős történelmi-politikai személyiséget a költő a háború különböző szakaszaiban idézte meg. Jenő herceg a háború első két évének esszéiben volt jelen, amikor a Monarchia hadviselését egyfajta dinamika és offenzivitás jellemezte, és hadvezéri, valamint államférfiúi szerepe került kihangsúlyozásra. Ezzel szemben Mária Terézia alakja a háború második felében emeli ki egy háború utáni, békés szellemi felvirágzás képviselőjeként (Nehring 2005: 15).

Hofmannsthal különböző kontextusokban foglalkozott Jenő herceg figurájával: képes gyermekkönyvet szentelt neki (*Prinz Eugen der edle Ritter – Sein Leben in Bildern* [Jenő herceg, a nemes lovag – Élete képekben], 1915), amelynek címe megegyezik a 18. század elejéről, Jenő herceg egyik utolsó hadjáratáról szóló népdal címével, esszét adott ki róla (*Worte zum Gedächtnis des Prinzen Eugen* [Szavak Jenő herceg emlékezetére], 1914), és kiadott egy forrásgyűjteményt az „Österreichische Bibliothek” című kiadói projektje keretében (*Prinz Eugen. Aus seiner Korrespondenz*, [Jenő herceg levelezéseiből]) (Nehring 2005: 16). A *Worte zum Gedächtnis des Prinzen Eugen* című esszé kapcsán pontosan leírható, milyen technikával használja fel a költő az anakronizmus eszközt:

A múlt nem lezártként, békésen függő képként jelenik meg, állandó, roppant mozgásban ismerjük meg saját időnként, és a népek élete szakadatlan egymással szembekerülésként tárul fel előttünk; csak az változik, milyen viszonyban szövetkeznek és lépnek fel ellenségként. Egy nagy, negyedszázadra meghatározó korszakot látunk; Európa lángokban, és a harc vonala Lille-től

Belgrádig húzódik, mint ma; ahogyan tapasztaljuk, ezekből a harcokból születik Ausztria. (Hofmannsthal 1979: 376)

Az időkezelés tekintetében szembeötlő a jelenidő használata. A szöveghely Jenő herceg korát tematizálja, és ezt a *most* időhatározó segítségével explicit párhuzamba állítja a világháború eseményeivel. Enélkül a grammatikai időjelölés nélkül nem tudnánk biztosan megállapítani, melyik korszakról szól a szövegrészlet, a múlt és jelen összeolvadását tehát Hofmannsthal a szövegvilágon belül teremti meg. Még hangsúlyosabb szerepe van azonban a terek egymásra vetülésének. Jenő herceg hadjáratainak az észak-franciaországi Lille-től Belgrádig húzódó vonala érinti a legfőbb pontokat, ahol a császári-királyi sereg katonái harcolnak. Jelen esetben a nyugati front, ill. a balkáni front eseményei tematizálódnak és kapcsolódnak össze a korábbi történelmi eseményekkel. Az összeolvadás tehát az idő és a tér síkján is megtörténik. Az esszé másik szöveghelyén egy más típusú felhasználást vehetünk észre:

[Savoyai Jenő] hadserege mögött jár az eke és az erdőben a telepések fejszéje. Benépesíti a sivár Horvátországot, a Szerémséget, a Bánátot. A varasdi határvidékiek, a bánáti svábok mind általa telepedtek meg. Kiirtja az elvadult növényzetet, lecsapolja a mocsarakat, hidakat és utakat épít. [...] Ez a sereg, amelyben először harcolt vállvetve magyar és osztrák, az ő nagyformátumú lelkének munkája (Hofmannsthal 1979: 380–381).

A jelenidejű elbeszélésnek ebben az esetben is hangsúlyos szerepe van, azonban itt egy teljesen más jelenség lép működésbe. A Daniel Fulda által „ideologikus anakronizmusként” (Fulda 2022: 85) leírt jelenség szintén a háború legitimálásának eszközeként tekinthető. A *telepések* (a német szöveghelyen: *Kolonisten*) kifejezéssel Hofmannsthal a 20. századi Monarchia külpolitikájának perspektíváját vetíti rá Jenő herceg tevékenységére, és azt kolonizáló tevékenységként, egyfajta civilizáló misszióként interpretálja. Visszatértünk a háború internacionális diskurzusaihoz. A Monarchia a 19. században elszenvedett két döntő veresége, a solferinói és a königgrätzi vereség után a Balkán felé fordította a figyelmét, és ezzel a térséggel szemben fogalmazta meg civilizációs misszióját. Ennek egyik állomásaként tekinthető Bosznia bekebelezése is (Clark 2015: 90, 94). Hofmannsthal a Monarchia civilizáló vagy kolonizáló szerepét Jenő herceg segítségével visszavetíti a 18. századra, ezzel is nyomatékosítva a Habsburg Birodalom példaértékű szerepét Európában. Rá kell azonban kérdeznünk, mit implicál a Monarchia kolonializáló diskurzusának felidézése.

A Monarchia kolonializációs igényeinek megértéséhez néhány részletbe kell bocsátkoznunk az „osztrák-magyar orientalizmus” (*k.u.k. Orientalismus*) természetét illetően. Johannes Feichtinger az orientalizmus három válfaját különbözteti meg a Monarchiában: az identitásstratégiai, a civilizációs-missziós és a résztvevő orientalizmust (Feichtinger 2014: 37). Az első két forma a birodalom önképének formálására szolgál, és ezáltal kölcsönhatásban áll

egymással. A Monarchia identitásstratégiai orientalizmusa szorosan összefügg a birodalom keletfelfogásával. A nyugat-európai gyarmatosító birodalmakkal szemben a Monarchia másféle elhatárolódási stratégiát alkalmaz a kelettől. Nyugat-Európában az *orientalizálás* (*Orientalisierung*), a tőlünk *teljesen* különbözővel szembeni önfelértékelés volt jellemző. A Monarchiában az orientalizálás a *relatív* másságra, a fél-ázsiaira utal, nem pedig az alapvetően különbözőre (Feichtinger 2014: 36). A multikulturális birodalomban tehát identitásteremtő funkciója volt a saját felértékelésének és az idegen alulértékelésének.

Bosznia-Hercegovina orientalizálása tekintetében megfigyelhető, hogy a nyilvános diskurzusban elválik egymástól a török nemzetiségűek (*Nationaltürken*) és az iszlamizált szerbhorvátok (*islamisierte Serbokroaten*) csoportja. Előbbiekre mint civilizálhatatlan csoportra tekintettek, utóbbiakat célozta a birodalom civilizáló missziója, minthogy rájuk a hatalom a megfelelő kulturális hasonlóság következtében civilizálhatóként tekintett (Feichtinger 2014: 53, 56). Adódik a kérdés, milyen célközönséget kívánt Hofmannsthal elérni, miközben ennek a keletfelfogásnak a történelmi tradícióit megidézte, és ezáltal a Monarchia lakosságának jelentős részét egy alacsonyabb rendű kultúra tagjának aposztrofálta.

6. Hofmannsthal háborús publicisztikájának célközönsége

A *Wir Österreicher und Deutschland* című esszében Hofmannsthal ismét felidézi a Habsburg Birodalom gyarmatosító múltját, azonban nem a Balkánon, hanem a birodalom belsejében. Mindemellett elismeri, hogy ezek a múltbeli eljárásmodok a Monarchiában még mindig elevenek:

Ausztria teljes léte feltárul, ha az ember eleven pillantással az egész német történelmet jelenként fogja fel. A germán betelepülők merészsége és veszedelmessége a helybeli szláv nép felett: ez a mai politikai jelenünk a Birodalmi Tanácsban és a tartományi gyűlésen. Birodalmunk térképe az összsláv hegy- és helységnevekkel egy németnek tűnő országban, ha valóban megértjük, [...] az igazi kommentár a belső, szükségszerű és a gyökereinkből fakadó nehézségeinkhez, amiket hordoznunk kell, amiket a magunk életében is hordozunk. (Hofmannsthal 1979: 392–393)

Hofmannsthal nem próbálta feloldani a szöveg koloniális perspektíváját. A multikulturális birodalom kultúrái közötti hierarchia felállítását sokat elárul Hofmannsthal háborús publicisztikájának megcélzott közönségéről. Mint ahogyan azt az előző szövegrészletben láthattuk, a Monarchia teljes lakosságának megszólítása problémákat vet föl, és ez végsősoron megkérdőjelezi a kultúramodell effektivitását a birodalmon belül.

6.1 A kultúramodell effektivitása az Osztrák–Magyar Monarchián belül

Hofmannsthal törekvése egy egységes, múltat és jelent összefogó, kollektív tudat létrehozására a Monarchia társadalmában, a legszemléletesebben a kiadói tevékenységén keresztül tárgyalható. A birodalmon belül a zátonyra futott „Ehrenstätten Österreichs” projektje említendő, amelynek ötlete 1914 októberéből származik. A képeskönyv kultúrpolitikai célkitűzése az volt, hogy *Az osztrák eszmét* szemléltesse (Kimura 2015: 153), és a Habsburg múlt legjelentősebb emlékezhelyeit ábrázoló fotográfiákon keresztül igazolja a birodalom szellemi-kulturális egységét. Yuichi Kimura ugyanakkor rámutat arra, milyen veszélyeket rejt ez a kulturális egységesítés, mégpedig azt, hogy „a vesztes történelmét a győztesébe integrálják” (2015: 154). Hofmannsthal levelezést folytatott a cseh értelmiségi Jaroslav Kvapillal a közös emlékezhelyekről, amelyek bekerülhetnének a kötetbe. A levelekből kiderül, hogy a partnerek teljesen eltérő Ausztria-felfogással rendelkeztek. Kvapil állásfoglalása így hangzott:

Semmiképpen sem két nép viszonyáról van szó, amelyek évszázadok óta lakják az országunkat és bizonyára örökké lakni fogják a szabad, művelt, életrevaló népek minden szuverén jogával és igényével, hanem az én népem ellentétes viszonyáról azzal a néppel, amit röviden osztráknak akarunk nevezni. És ez a viszony az elmúlt háromszáz évben oly sokszor volt természetellenes, és ránk nézve fájdalmas, igen, életveszélyes, hogy a jövőben (és ezt adja Isten!) sok-sok mindennek változnia kell, hogy végül csupán múltként tekinthessünk a múltra. (Kimura 2015: 154)

Ebből a megnyilatkozásból kiviláglik, hogy Hofmannsthal éppen ellentétes poétikai megoldást választott, amely a nemzetiségekre, legalábbis a csehekre, nem tudott mély benyomást gyakorolni. Hofmannsthal a múlt és a jelen összeolvasztására törekedett a vélt kollektív emlékezhelyek, ill. történelmi események és figurák által. Ezzel szemben Kvapil válaszából az következik, hogy a csehek a saját nemzeti emlékezetüket nem tudták vagy nem akarták összeegyeztetni a Hofmannsthal által felkínált új emlékezet elemeivel, minthogy a közös múlt számukra egy alárendelt történelmi szerepet jelentett Ausztriával szemben.

Hofmannsthal kultúramodelljének másik poétikai eszköze, az emlékezetalakítás a jelen eseményeiből, produktív stratégiának tűnhet a régió kulturális egységének felmutatására. Miközben azonban egy „nemzetek feletti osztrák nyilvánosság” kialakításán dolgozott, nem volt képes lemondani „a német kultúra hegemoniájáról Ausztriában” (Rispoli 2021: 269). Ezt támasztja alá a költő számos megnyilatkozása, amelyet a külföldi – főként a német – közönséghez címzett. Példaként említhető a különböző változatokban fennmaradt *Österreich im Spiegel seiner Dichtung* című beszéde, amelynek külön szövegváltozata létezik az osztrák, ill. a német közönség számára (Hofmannsthal 1979: 13–25, 26–27).

6.2 A kultúramodell effektivitása a német kultúrközösségben

A német közönség megszólítása nem tűnik kevésbé problematikusnak, mint a költő egységesítő törekvései a birodalmon belül. Az *Österreich im Spiegel seiner Dichtung* című, 1916-os beszédben megfigyelhető Hofmannsthal érvelésének színe és fonákja:

Hol tükröződik jobban a németiség lényének régi nagy eszméje, amely a német birodalmakban megmutatkozott, de sosem öltött testet egészen, ha nem bennünk? Itt vette fel az alakját egyszer s mindenkorra. Hogy mi vagyunk, és ahogyan mi vagyunk, amire szabad igényt támasztanunk és amit nyújtani tudunk, ahogyan itt ülünk idegennyelvű népek között és amiben adósak vagyunk ezeknek a népeknek az évszázadok és a méltóság kedvéért, amelyet küldetésünkönél fogva megőrzünk közöttük: ez szent, történelmi, német örökség. (Hofmannsthal 1979: 23)

Hofmannsthal itt igyekezett a Monarchia történelmi és kortárs bel- és külpolitikájának eljárás módjait a birodalmi németekkel közös kulturális örökségként felmutatni. A költő háborús publicisztikájában állandó egyensúlyozás figyelhető meg két magatartásmód között. A Monarchia multinacionális karakterének a felértékelése értetlenséget vagy éppen bizalmatlanságot vont maga után a birodalmi németek részéről. A németiség kulturális-politikai hegemoniájának hangsúlyozása Közép-Európán belül pedig a Monarchia nemzetiségeivel való konfrontációt idézte elő (Rispoli 2021: 268). Úgy tűnik, a németek és az osztrákok birodalomfelfogása szintén nem összeegyeztethető.

Ezen kívül szintén problematikusnak mutatkozott a kultúramodell terjesztésénél, hogy az osztrák és a német nyilvánosság szerkezete nem volt összeegyeztethető. Marco Rispoli a hétéves háború példáját említi, amely a birodalmi németek kollektív emlékezetében dicső példaképként élt, miközben Ausztria hivatalos emlékezetében fatális eseménynek számított (2021: 267).

Összefoglalásképp megállapítható, hogy Hofmannsthal túl szűkös jelentésmezővel választotta meg történelmi-kulturális kódjait. A kultúramodell tehát az Osztrák-Magyar Monarchia német lakosságának azt a körét célozta, amely értékelni tudta a birodalom unikális jellegét, és egyidejűleg a német kultúrközösséghez tartozónak érezte magát. Ez a tény jelentősen leszűkíti a kultúramodell lehetséges befogadóinak számát.

A kultúramodell terjesztését és Hofmannsthal törekvéseit gátolta még a költő elitista elképzelése a saját olvasóközönségéről. Az „Österreichische Bibliothek” címen futó kiadói projektjének ismertetőjében így fogalmazta meg ezt az elképzelést:

Ha az ember képes lenne mindezt és még többet összegyűjteni, létrejöhetne egy könyvsorozat, amely megérdemelné az „osztrák” nevet. Amit megkísérlünk, csak a kezdeményező lépés; egy ilyenfajta vállalkozásnál a kiadó, terve, gondolata, törekvése még kevés, a kortársak általi fogadtatása, a részvétel minden. Egy ilyenfajta könyvsorozat fog létrejönni, vagy nem fog létrejönni. Ha létrejön, a

legműveltebbeknél lesz a helye, de nem csak a legműveltebbeknél; hanem mindenkinél, aki Ausztriát szereti. (Hofmannsthal 1979: 439)

Hofmannsthal egy helyen azt írja a kiadói tevékenységével kapcsolatban, hogy kb. 1500–1800 olvasóval számolt, akik érdeklődést mutatnának a projektjei iránt, vagy csupán „néhány száz emberrel” (Rispoli 2021: 199). Az elitista elképzelése egy zárt, magas műveltségű olvasóközönségről egy modernség előtti kulturális praxis képét tükrözi, amelyben a kulturális-politikai életet a nemesi rend privát nyilvánossága szervezte. Következésképp Hofmannsthal elképzelése kizárta a modern értelemben vett nyilvánosságot, kultúramodellje pedig igényt támasztott a kultúra refeudalizálására (Rispoli 2021: 210).

A befogadók ezen szűk körének a megszólítása ugyancsak elhibázottnak tűnik, ha arra gondolunk, a Monarchia lakosságának mely része „szerette Ausztriát” a legszilárdabb lojalitással. A birodalom német lakosságának többsége nacionalista ideológiát képviselt az állam multikulturális jellegének felértékelésével szemben. A Habsburg-lojalitás képviselői kivétel nélkül a nem német többségű tartományok (Galícia, Bukovina, Csehország, Szlovénia stb.) voltak (Le Rider 1995: 236). Még Csehországban is, ahol a legharsányabban hirdették a nemzetiségi igényeket, kisebbségben voltak a nacionalisták (Clark 2015: 88). Hofmannsthal nem fordult a kultúramodellje lehetséges befogadóinak ezen tág köre felé, így az a nyelvi korlátok vagy ezen társadalmi csoport figyelmen kívül hagyása végett nem tudott hatást kifejteni.

7. Egy értéközösség szükségszerűsége Közép-Európában. Hofmannsthal kultúramodelljének mai relevanciája

Hofmannsthal háborús publicisztikai tevékenysége a híres prágai élmény következtében a végéhez ért. 1917 nyarán tett prágai látogatása során fel kellett ismernie, hogy a csehek harsány nacionalizmusa mögött egy önálló, egységesként felfogott kulturális szerkezet áll, habár ő Csehországot a Monarchia társadalmi-kulturális egységének részeként igyekezett pozicionálni (Rispoli 2021: 271). Ezzel a felismeréssel ért véget Hofmannsthal publicisztikai tevékenysége a háború alatt.

Habár a kultúramodell ilyenformán torzóban maradt, a modell ideológiai elemei tovább fejlődtek Hofmannsthal háború utáni esszéiben és szépirodalmi műveiben. A háborút követően azzal kísérletezett, hogy a színpadon reprezentálja és poétikai eszközökkel közvetítse ausztriacizmusát (Rispoli 2021: 272–273). Ilyen módon szintén megképződik a kontinuitás a háborús publicisztika és az életmű későbbi darabjai között.

A kultúramodell poétikai eszköztárának elemei szintén felismerhetők a költő szépirodalmi műveiben. Hofmannsthal előszeretettel alkalmazta a történelmi párhuzamokat és anakronizmusokat a háborús években keletkezett szépirodalmi szövegeiben, mint például a korábban említett Jenő herceg-képeskönyvben, de a kollektív emlékezet virtuóz felhasználása egyes háború előtti szövegeire is jellemző, például az 1898-ban keletkezett *Lovastörténet* című novellára (Botterman 1988: 3).

Hogy miért nem tudott Hofmannsthal kultúramodellje orientáló hatást kifejteni a háborúról szóló internacionális diskurzusokban a háború után, nemcsak modernség előtti társadalomfelfogásával és a megszólítottak szűk körével függ össze. Miközben a hagyományos szellemi „alkotási- és cselekvésterét” (Preljević/Ruthner 2016: 352) igyekezett konzerválni, nem reflektált a háború egzisztenciális tétjére, amely az egyes társadalmakban a háborús valóságérzékelés középpontjában állt. Minden hadviselő hatalom nyilvánosságában hangsúlyozták, hogy legitim védekező háborút folytatnak. Az otthon védelmezésének mozzanata árnyalja a képet az első háborús hónapok általános lelkesedéséről (Clark 2015: 560). Hofmannsthal figyelmen kívül hagyta ezt a mozzanatot a háborús publicisztikájában. Felfogása a (közép-)európai kultúr- és értékközösségről kizárta a katonai-stratégiai és a tisztán politikai célok tematizálását. A publicisztikájában hiányzik a *győzelem* fogalma (Schumann 2000: 150). Azáltal, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia mint államstruktúra fennállásának szükségszerűségét kívánta elsődlegesen bizonyítani a publicisztikai szövegeiben, pozícióját legfőképp a mitologizálás és a kultúrfilozófiai gondolatmenetek jellemzik (Lunzer 1981: 113). Ennek megfelelően a háborús esszéi – beleértve a háborús események aktualitásairól szóló *Geist der Karpathen* című írását is – nem voltak összhangban a befogadók elvárásai horizontjával.

Hofmannsthal háborús publicisztikájának és Közép-Európa-felfogásának mai relevanciája ugyanakkor komplexebbnek tűnik. A szerzőpáros Emil Brix és Erhard Busek *Mitteleuropa revisited. Warum Europas Zukunft in Mitteleuropa entschieden wird* [Revideált Közép-Európa. Miért Közép-Európában dől el Európa jövője] című könyvében közel egybevágó elképzeléseket fogalmaz meg Ausztria és a Habsburg-Monarchia szerepéről (Közép-)Európában. Konceptiójuk a közép-európai térség jelentőségére vonatkozik az Európai Unióban.

A szerzők megállapítják, hogy a közép-európai térség történelmi potenciálja miatt olyan egységalkotó kulturális stratégiákat tud felmutatni, amelyek képesek lennének kiteljesíteni az európai integrációt (Brix/Busek 2018: 201). Szerintük a Habsburg-Monarchia mint államszervezet „egyfajta politikai megoldás volt Közép-Európa számára”, amely a

nacionalizmus miatt hullott szét. Brix és Busek Közép-Európa példaértékét abban látják – ahogyan Hofmannsthal is –, hogy az releváns stratégiákat képes felmutatni a szomszédos államok megértésére és a velük való együttélésre (2018: 12, 14).

Ha ma a közép-európai térség államainak identitása és pozíciója a szomszédos államaikkal való viszony által ragadható meg, el kell ismernünk a tényt, hogy a térség államai a népek sokszínű keveredése miatt nem rendelkeznek önálló történelemmel és emlékezettel (Brix/Busek 2018: 26, 177). Egy ilyen produktív kölcsönhatás esetében – mint ami a Habsburg-Monarchiára volt jellemző – a Duna-térség és egész Európa lakossága körében a történelem releváns összekötő elemnek tűnik, véli a szerzőpáros. Hofmannsthal ugyanígy az államalakulat történelmi hagyományaival próbálta igazolni Ausztria szerepét, hogy egy egységalkotó narratívát ajánlhasson fel a térség lakosságának.

Hofmannsthal háborús publicisztikájának ideológiai bázisa és poétikai eszközei szoros összefüggésben állnak a költő háború előtti és utáni esszéivel és prózaműveivel. A költő háborús publicisztikája mögött kirajzolódó kultúramodell emellett a maga korába anakronisztikusnak ható elképzelést kínál a közép-európai térség jelentőségéről Európa kulturális eljárás módjainak meghatározása kapcsán.

A vizsgálat ezen két szempontja alapján tovább mélyíthető Hofmannsthal kultúramodelljének és háborús publicisztikájának leírásával. A szövegek ideológiai bázisa produktív összehasonlítási alapot kínál más kortárs értelmiségiek (Közép-)Európa koncepcióival a német kultúrközösségben, mint például Hermann Bahrnak a szlávok szerepét a Monarchiában felértékelő elképzelése (Beßlich 2021: 142–143) vagy Rudolf Pannwitz háborúkonceptiója, aki a háborút – Hofmannsthalhoz hasonlóan – *renascimentum europaeum*-ként hirdette (V. Szabó 2015: 43). Egy összehasonlító elemzéssel feltárhatóvá válna, mely elemeket építette be Hofmannsthal a korabeli német diskurzusból a kultúramodelljébe: milyen elemeket vett át a németiség európai kultúrát megőrző szerepét illetően, és mely elemek azok, amelyek nem kerülnek elő ebben a diskurzusból.

A vizsgálat másik szempontja, tehát a kultúramodell poétikai eszköztára szintén további perspektívákat kínál a kutatásra, minthogy eddig még nem történt meg a Hofmannsthal szépirodalmi műveinek anakronisztikus poétikai eszközei és akronisztikus időfelfogása közti viszony részletes feltárása. Ilyen módon Hofmannsthal háborús publicisztikája úgy tűnik fel, mint az életmű mentális térképe, ahol a különböző poétikai megoldások és ideológiai jellemzők közti összefüggések koncentráltan vannak jelen.

Irodalomjegyzék

- Assmann, Aleida (2006): ‚Ein geteiltes europäisches Wissen von uns selbst?‘ Europa als Erinnerungsgemeinschaft. In: Feichtinger, Johannes/Großegger, Elisabeth/Marinelli-König, Gertraud/Stachel, Peter/Uhl, Heidemarie (szerk.): *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa. Transdisziplinäre Annäherungen*. Innsbruck, Wien, München, Bozen: Studien, 15–24.
- Assmann, Aleida (1999): *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck. <https://doi.org/10.17104/9783406729911>
- Audoin-Rouzeau, Stéphane/Becker, Annette (2006): *1914–1918. Az újraírt háború*. Budapest: L’Harmattan.
- Beßlich, Barbara (2021): *Das Junge Wien im Alter. Spätwerke (neben) der Moderne (1905–1938)*. Wien: Böhlau. <https://doi.org/10.7767/9783205212416>
- Botterman, John (1988): *History and Metaphysics. Hofmannsthal’s ‚Reitergeschichte‘ as a Realistic and Symbolic Novella*. In: *Modern Austrian Literature* 21, 1–15.
- Brix, Emil/Busek, Erhard (2018): *Mitteleuropa revisited. Warum Europas Zukunft in Mitteleuropa entschieden wird*. Wien: Kreymayr & Scheriau.
- Clark, Christopher (2015): *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Budapest: Park.
- Clausewitz, Carl von (1961): *A háborúról*. Budapest: Zrínyi. 1. k.
- Csáky, Moritz (2019): *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau. <https://doi.org/10.7767/9783205208792>
- Deák, István (1993): *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története: 1848–1918*. Budapest: Gondolat.
- Feichtinger, Johannes (2014): *Komplexer k.u.k. Orientalismus: Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert in Österreich*. In: Born, Robert/Lemmen, Sarah (szerk.): *Orientalismen in Osteuropa. Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Bielefeld: transcript. 31–64. <https://doi.org/10.1515/transcript.9783839426975.31>
- Fulda, Daniel (2022): *Anachronismen als Widerparte des Historisierens*. In: *KulturPoetik* 22/1, 80–98. <https://doi.org/10.13109/kult.2022.22.1.80>
- Geitner, Philipp (2021): *Anachronismus – Eine Annäherung*. In: *uó* (szerk.): *Anachronismus und Aktualisierung in Ovids ‚Metamorphosen‘*. Berlin, München, Boston: De Gruyter, 9–29. <https://doi.org/10.1515/9783110735574-003>
- Glaise-Horstenau, Edmund (1930–1931): *Austria-Hungary’s Last War*. 2 k. Wien: Military Science Releases.

- Hiebler, Heinz (2003): Hugo von Hofmannsthal und die Medienkultur der Moderne. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Hofmannsthal, Hugo von (1979): Reden und Aufsätze II. 1914–1924. Frankfurt/M.: Fischer.
- Judson, M. Pieter (2016): The Habsburg Empire. A New History. Cambridge, London: Belknap. <https://doi.org/10.4159/9780674969346>
- Kaluga, Katja (2011): ‚Beeinflussung der öffentlichen Meinung‘. Hugo von Hofmannsthals *Austriaca* 1914–1917. Kritische und kommentierte Edition. Wuppertal: Bergische Universität.
- Kimura, Yuichi (2015): Die fließende Grenze der *Idee Österreich*. Analyse des Briefwechsels zwischen Hugo von Hofmannsthal und tschechischen Intellektuellen. In: Kimura, Yuichi/Pekar, Thomas (szerk.): Kulturkontakte. Szenen und Modelle in deutsch-japanischen Kontexten. Bielefeld: transcript, 149–158. <https://doi.org/10.1515/transcript.9783839427392.149>
- Kmetty, Klaudia: Historische Analogiebildung und doppelt ausgerichtete Anachronismen in einer Legende des 20. Jahrhunderts. Der Prinz Eugen von Hugo von Hofmannsthal (megjelenés előtt).
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- Kucher, Primus-Heinz (2016): Hugo von Hofmannsthals Kriegsziel-Notizen im Kontext deutscher und österreichischer Südosteuropa-Konzepte im Ersten Weltkrieg. In: *Zagraber Germanistische Beiträge* 25, 29–44. <https://doi.org/10.17234/zgb.25.3>
- Landwehr, Achim (2020): *Diesseits der Geschichte. Für eine andere Historiographie*. Göttingen: Wallstein. <https://doi.org/10.5771/9783835345072>
- Leidinger, Hannes (2016): Der Erste Weltkrieg. Österreichische Medien und Medienpolitik 1914–1918 – Ein internationaler Vergleich unter besonderer Berücksichtigung visueller Kommunikationsformen. In: Karmasin, Matthias/Oggolder, Christian (szerk.): *Österreichische Mediengeschichte*. 1. k.: Von den frühen Drucken zur Ausdifferenzierung des Mediensystems (1500 bis 1918). Wiesbaden: Springer, 223–250. https://doi.org/10.1007/978-3-658-11008-6_11
- Le Rider, Jacques (1995): Hugo von Hofmannsthal. Historismus und Moderne in der Literatur der Jahrhundertwende. Wien, Köln, Weimar: Böhlau.
- Link, Jürgen/Link-Heer, Ursula (1990): Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse. In: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 77, 88–99.
- Lunzer, Heinz (1981): *Hofmannsthals politische Tätigkeit in der Jahren 1914 bis 1917*. Frankfurt/M., Bern: Peter Lang.

- Mayer, Mathias/Werlitz, Julian (2016): Hofmannsthal-Handbuch. Leben–Werk–Wirkung. Stuttgart: Metzler. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-05407-4>
- Nehring, Wolfgang (2005): Der Prinz Eugen und Maria Theresia. Wiederbelebte Geschichte und Gedächtnis bei Hofmannsthal im Ersten Weltkrieg. In: *Studia Austriaca* 13, 9–22.
- Nehring, Wolfgang (2010): „Preuße und Österreicher“. Wie „schwierig“ ist das „Schema“ Hugo von Hofmannsthals? In: *Studia Austriaca* 18, 9–18.
- Preljević, Vahidin (2011): ‚Dinge, die von heute sind‘. Ästhetizismus-Kritik als Ort des Politischen bei Hugo von Hofmannsthal. In: Knafl, Arnulf (szerk.): *Gedichte und Geschichte. Zur poetischen und politischen Rede in Österreich*. Wien: Praesens, 9–21.
- Preljević, Vahidin/Ruthner, Clemens (szerk.): (2016): „The Long Shots of Sarajevo“ 1914. Ereignis – Narrativ – Gedächtnis. Tübingen: Narr Francke Attempto.
- Rancière, Jacques (2015): The Concept of Anachronism and the Historian’s Truth. In: *InPrint* 3/1, 21–52.
- Reichart, André (2022): Das Schweigen der Gewalt. Ästhetisierte Gewalt in der Prosa Jung-Wiener Autoren um 1900. Bielefeld: transcript. <https://doi.org/10.1515/9783839460368>
- Reichel, Walter (2015): Medien.Verwaltung 1914–1918. Das k.u.k. Kriegspressequartier. In: Colpan, Selma/Kerekes, Amália/Mattl, Siegfried/Orosz, Magdolna/Teller, Katalin (szerk.): *Kulturmanöver. Das k.u.k. Kriegspressequartier und die Mobilisierung von Wort und Bild*. Frankfurt/M.: Peter Lang, 20–29. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-04850-6/11>
- Ricœur, Paul (1965): *History and Truth*. Evanston: Northwestern University Press.
- Rispoli, Marco (2021): Hofmannsthal und die Kunst des Lesens. Zur essayistischen Prosa. Göttingen: Wallstein. <https://doi.org/10.5771/9783835346512>
- Rudolph, Hermann (1971): *Kulturkritik und konservative Revolution*. Tübingen: Niemeyer.
- Rüsen, Jörn (2013): *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412212193>
- Sauermann, Eberhard (2001): Hofmannsthals *Österreichischer Almanach auf das Jahr 1916* – ein Beitrag zur Geistesgeschichte oder zur Kriegspublizistik? In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 75, 288–328. <https://doi.org/10.1007/bf03374649>
- Schumann, Andreas (2000): „Macht mir aber viele Freude“. Hugo von Hofmannsthals Kriegspublizistik während des Ersten Weltkriegs. In: Schneider, Uwe/Schumann, Andreas (szerk.): *„Krieg der Geister“*. Erster Weltkrieg und literarische Moderne. Würzburg: Königshausen & Neumann, 137–152.

- Schumann, W. Detlev (1939): Gedanken zu Hofmannsthals Begriff der ‚Konservativen Revolution‘. In: PMLA 54/3, 853–899. <https://doi.org/10.2307/458490>
- V. Szabó, László (2015): *Renascimentum europaeum*. Studien zu Rudolf Pannwitz. Berlin: Frank & Timme.
- Zajac, Peter (2009): Interferenzialität als mitteleuropäisches Raumparadigma. In: Csáky, Moritz/Leitgeb, Christoph (szerk.): *Kommunikation – Gedächtnis – Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn“*. Bielefeld: transcript, 133–148. <https://doi.org/10.1515/9783839411209-009>